

האם מחסור מצווה נקרא מחסור?



עופר שוורץ

ואם אין לך אין אתה חייב באחת מהן אבל כשהוא בא אצל כיבוד אב ואם בין שיש לך הון בין שאין לך הון כבוד את אביך ואת אמך ואפילו אתה מסבב על הפתחים.

מן הירושלמי עולה בבירור שאדם מחויב בלקט, שכחה, פאה, תרומה, מעשר ראשון, מעשר שני, מעשר עני, חלה, סוכה, לולב, שופר, תפילין, ציצית, להאכיל את העניים ואת הרעבים ולהשקות את הצמאים רק ביש לו הון משל עצמו ואינו מחויב לסבב על הפתחים לכך. אולם לצורך כיבוד הורים יש לסבב על הפתחים¹. ניתן לומר שלשון 'לסבב על הפתחים' הוא לשון בזיון. והתורה חסה על כבוד הבריות בזה² ולא חייבה לחזור על הפתחים לקיום מצוות עשה.

במאמר זה נרצה לעיין בשאלה האם יש דין צדקה גם בצרכי מצווה או רק בצרכי הגוף.

חזרה על הפתחים כדי לקיים מצוות והנה לגבי העני עצמו האם מחויב לחזור על הפתחים ללקט כסף להוצאות מצוות מצאנו דיון מפורש בכך בירושלמי פאה (פרק א' הלכה א'):

תני רשב"י אומר גדול היא כיבוד אב ואם שהעדיפו הקדוש ברוך הוא יותר מכבודו שנאמר כבוד את אביך ואת אמך ונאמר כבוד את ה' מהונך ממה את מכבדו ממה שיחנך מפריש לקט שכחה פאה מפריש תרומה ומעשר ראשון ומעשר שני ומעשר עני וחלה ועושה סוכה ולולב ושופר ותפילין וציצית ומאכיל את העניים ואת הרעבים ומשקה את הצמאים אם יש לך אתה חייב בכולן

1. ואע"פ שנפסק (ע"פ קדושין לב.) שיש להוציא על האב משל אב ולא משל בן, יש להעמיד שמדובר שאין לאב ואין לבן, ולכן צריך מי מהם לחזור על הפתחים. ובזה הבן חייב לכבדו שיחזור הוא ולא אביו.

2. וכן במקורות רבים הדגישו חז"ל את כבוד הבריות עיין למשל ברמב"ם סנהדרין כד י: "ואל יהיה כבוד הבריות קל בעיניו שהרי הוא דוחה את לא תעשה של דבריהם וכל שכן כבוד בני אברהם יצחק ויעקב המחזיקין בתורת האמת שיהיה זהיר שלא יהרס כבודם אלא להוסיף בכבוד המקום בלבד...".

יאכל עד שיסב ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין ואפילו מן התמחוי: פשיטא לא נצרכא אלא אפילו לר"ע דאמר עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות הכא משום פרסומי ניסא.

רבי עקיבא מודה לגבי ד' כוסות שיש לספקם לעני מצד פרסום הנס של יציאת מצרים ואף שיש כאן הצטרפות לבריות. יש לבאר שמעלת הזכרת נס יציאת מצרים ופירסומו דוחה בזה את כבוד הבריות הפרטי⁵. יש להדגיש שהמשנה מדברת על חיוב הציבור לתת ולא חיוב על העני לחזור (אמנם בדוגמא הבאה נראה שיש חיוב על העני לחזור).

ברמב"ם הל' חנוכה (פ"ד, הי"ב) כתב:

מצות נר חנוכה מצוה חביבה היא עד מאד וצריך אדם להזהר בה כדי להודיע הנס ולהוסיף בשבח הקל והודיה לו על הנסים שעשה לנו אפילו אין לו מה יאכל אלא מן הצדקה שואל או מוכר כסותו ולוקח שמן ונרות ומדליק.

וברב המגיד שם:

ומ"ש רבינו אפילו אין לו מה יאכל וכו'.

וכן עולה מהגמרא בשבת קי"ח:

והא דתנן מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מן התמחוי מזון ארבע עשרה לא יטול מן הקופה³...אלא הא מני רבי עקיבא היא דאמר עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות⁴.

נראה שכאן ישנה אף מעין גערה באנשים שנצרכים לבריות שלא יעשו כן, ואף אם הם מוחלים על כבודם, שהרי יש בהצטרפות לבריות קללה ופגיעה בכבוד העצמי של האדם וכמו שמתפללים במוסף של יו"כ "שלא יצטרכו עמך ישראל לא לעם אחר ולא זה לזה".

חריגים נוספים

מצאנו בגמרא ובחז"ל חריגים שונים ונפרטם לקמן. נבקש לברר האם חריגים אלו הם יוצא מן הכלל או הם הכלל עצמו.

בגמרא מסכת פסחים (קי"ב) מוזכר החריג הבא:

מתני' ערב פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך אפילו עני שבישראל לא

3. והרמב"ם על פאה ח ח מפרש שהעני נוטל ג' סעודות לשבת אלא שליום ראשון די בסעודה אחת כי אינו צריך לסעודת מוצ"ש כיון שאכל בשבת במנחה.

4. אולם בפסחים קי"ב. נאמר "תנא דבי אליהו אע"פ שאמר ר"ע עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות אבל עושה הוא דבר מועט בתוך ביתו מאי ניהו אמר רב פפא כסא דהרסנא". משמע שיש מינימום כבוד שבת שדוחה את כבוד הבריות.

5. ולדוגמא מצאנו באלהו הנביא שרץ לפני אחאב מתוך כבוד למלכות. ואף שהיה מלך רשע, הרי

נראה שלמדו ממה שנתבאר פ' ז' מהלכות חמץ ומצה שאפילו עני שבישראל לא יפחות מד' כוסות והטעם משום פרסומי ניסא וכ"ש בנ"ח דעדיף מקדוש היום⁶ כמו שיתבאר בסמוך.

הרי שישנו חריג נוסף שבו יש לעני לשאול על הפתחים. וברמב"ם פרק ה' מהלכות שבת הלכה א' כתב:

הדלקת נר בשבת אינה רשות אם רצה מדליק ואם רצה אינו מדליק ולא מצוה שאינו חייב לרדוף אחריה עד שיעשנה כגון עירובי חצרות או נטילת ידים לאכילה אלא זה חובה ואחד אנשים ואחד נשים חייבין להיות בבתיהן נר דלוק בשבת. אפילו אין לו מה יאכל שואל על הפתחים ולוקח שמן ומדליק את הנר שזה בכלל עונג שבת.

ובאור שמח שם כתב לגבי החיוב של שואל על הפתחים:

הא דאמרו פסחים ק"ב דאע"ג דאמר ר"ע עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות בכ"ז בד' כוסות משום פרסומי ניסא לא יפחתו לעני יעו"ש ואמרו דנר ביתו עדיף מנר חנוכה אע"ג דבנ"ח הוי פרסומי ניסא שלום ביתו עדיף כ"ש דמשום שלום ביתו שואל על הפתחים וברור.

הרי שלאור שמח, הרמב"ם למד על נר שבת מנר חנוכה מצד ק"ו. והרי זה חריג נוסף.

וברמב"ם פרק א' משקלים הלכה א' כתב:

מצות עשה מן התורה ליתן כל איש מישראל מחצית השקל בכל שנה ושנה. אפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב. ושואל מאחרים או מוכר כסות שעל כתיפו ונותן מחצית השקל כסף שנאמר העשיר לא ירבה והדל לא ימעט וגו'.

גם כאן יש חריג שהתורה עצמה חדשה והדל לא ימעט כנראה שהתורה כיוונה לכך שלא יצאו העניים מכלל ישראל שנותנים כל פרט מחצית השקל.

דעת ה"ביאור הלכה"

ואחר כתבי כל זאת לפי פשט ההבנה, ראיתי את דעת ה"ביאור הלכה" באו"ח תרנ"ו וכה דבריו:

אפילו מצוה עוברת: ...ואגב אעורר פה במה שהיה קשה לי על מה שהעתיקו הע"ת והא"ר בסימן כ"ה ראה מירושלמי שאין מחוייב לחזור על הפתחים כדי לקנות תפילין וכדומה שאר מצות והלא קי"ל דעל נר חנוכה וד' כוסות צריך לשאול על הפתחים כדי לקיימם אף שהם רק מצות דרבנן וכ"ש בענייננו ואפילו אם תאמר דמשום פרסומי ניסא תקנו רבנן כן מה יענה בהא דקיי"ל לעיל בסימן רס"ג ס"ב דלנו שבת שואל על הפתחים ולוקח שמן ומדליק

שכבוד המלכות הוא כבוד הכלל וממילא כבוד הכלל הוא גם הכבוד של כל פרט ולכן כבוד הכלל דוחה את כבוד הפרט.

6. עיין בשו"ת שבות יעקב חלק ג' סי' מ"ט שכתב שהעדיפות היא מצד שמניח מבחוץ ולא רק על שלחנו ולכן עדיף אפי' מפרסום הנס של ד' כוסות.

לחזור אחר עצים לסוכה וקלף לתפילין וכה"ג אלא קונה במעותיו תפילין ומזוזה שעשו אחרים וכן בסוכה וכל המצות דהעשייה אינה אלא הכשר אבל עצם המ"ע ללבוש תפילין וכן כה"ג בקיום שאר המצות מזה לא פטרתו התורה כלל שהוא חוב המוטל על גופו ולא גרע מנר של שבת ונר חנוכה וד' כוסות דמוכר כסותו כדי להשיגם. ואפילו את"ל דאין הדין שיצטרך לחזור על הפתחים להשיג מעות לקנות תפילין אבל עכ"פ מחוייב לחזור ולבקש מישראל שישאלו לו תפילין לקיים המ"ע.

הרי שהביאור הלכה נתלה בדין נר שבת שכתב הרמב"ם שיש לחזור על הפתחים בשבילו וגזר מזה כלל שיש חיוב לחזור על הפתחים אחר כל מצוות שבגופו (או לפחות לשאול מאחר תפילין וכדומה). ואת הירושלמי שהבאנו לעיל שכתב מפורשות שאין חיוב כזה, פירש הביאור הלכה שהירושלמי לשיטתו קאי על 'הכשר המצווה' דהיינו עשיית הסוכה או עשיית התפילין שבזה אינו מחוייב לסבב על הפתחים כדי שיהיה לו ממון להוצאות עבור עשיית המצווה, אולם על עיקר המצווה חייב לחזור.

ולא זכיתי להבין דבריו בפשט הירושלמי. הרי הירושלמי מחלק בין כיבוד הורים לשאר מצוות. ומה הכשר מצווה שייך במצוות כיבוד הורים?

הנר שזה בכלל עונג שבת הוא והלא עונג שבת הוא רק מ"ע מדברי קבלה כמו שנאמר וקראת לשבת עונג ותפילין ושופר וכה"ג הוא הכל מ"ע של תורה וחפשיתי ומצאתי קושיא זו בספר מור וקציעה ע"ש שהאריך ונשאר בקושיא ומה שהביאו ראייה מירושלמי הנ"ל לכאורה לאו ראייה היא בשנדקדק על לשון הירושלמי דקאמר ועושה סוכה ולולב שופר ותפילין וציצית מאי לשון ועושה דקאמר הי"ל לומר ויושב בסוכה ונטל לולב ותוקע בשופר ולובש תפילין וציצית וע"כ נלענ"ד הירושלמי אזיל לשיטתו דאיתא שם בברכות פ"ט הלכה ג' העושה סוכה לעצמו אומר ברוך אשר קדשנו במצותיו וציונו לעשות סוכה נכנס לישב בה אומר ברוך אקב"ו לישב בסוכה העושה לולב לעצמו אומר ברוך אקב"ו לעשות לולב כשהוא נוטלו אומר על נטילת לולב העושה תפילין לעצמו אומר ברוך אקב"ו לעשות תפילין כשהוא לובש אומר על מצות תפילין וכן חושב שם מזוזה וכמה מצות הרי דסובר הירושלמי דעשיית המצות הוא מצוה בפ"ע מדמברך עליה (ועיין במנחות דף מ"ב ע"ב בתוספות דהירושלמי חולק בזה על הגמרא שלנו) ואינו יכול לפטור עצמו במה שיקנה תפילין או סוכה מחבירו במעותיו ולזה קאמר הירושלמי דענין זה לא חייבתו התורה לעשות בעצמו הסוכה וכן ליקח קלף ולעשות מזוזה ובתים ופרשיות כ"א כשיש לו אבל אם אין לו לא חייבתו התורה בזה

7. הרה"ג שלמה מינצברג בקובץ תפארת תשנ"ט תירץ אחרת את הירושלמי לשיטת הביאור הלכה. ונקט שהירושלמי דיבר על מצוות שניתן לשאול מאחר את חפץ המצווה ולקיימה (כמו סוכה ולולב

שם האם זה מצד מצווה של פרו ורבו או מצד להצילו מעבירה. והחליט שם שאין בצרכי מצווה משום צדקה אלא גמילות חסדים בלבד ומדבריו אין חיוב על הציבור מצד דיני צדקה ליתן לצרכי מצווה אלא יש בזה גמילות חסד בלבד.

אולם הגר"ב ז'ולטי בהערות לספר הלכות והליכות לבר מצווה (עמ' רה) כתב:

אמנם לכאורה יש לדון בזה טובא דמנא להו דבכלל יש חיוב מדין צדקה לתת לעני כדי שיוכל לקיים מצוות, דלא מצינו חיוב צדקה לתת לעני די מחסורו אשר יחסר לו אלא לצרכי גופו שחסר לו ולא לצרכי מצוות... והא דקיי"ל דלנר שבת שואל על הפתחים ולוקח שמן ומדליק הנר שזה בכלל עונג שבת הוא הוא הרי כתב המג"א בסק"ה שואל על הפתחים דהוא עיקר סעודת שבת וכוונתו לומר כיון שהוא עיקר סעודת שבת הרי יש חיוב מדין צדקה לתת לו כל צרכי סעודת שבת שהרי צרכי גופו הוא... והנה בד' כוסות שנינו בפסחים צט: ולא יפחתו לא מארבע כוסות של יין ואפילו מן החמחי ועיי' ברשב"ם שם אמנם זהו רק בד' כוסות משום שלאחר שיש מצווה לשתות ד' כוסות בליל הסדר הרי זה מצרכי סעודתו⁸.

האם מחויב העשיר ליתן צדקה לצרכי מצווה

והנה לכאורה אפשר לתלות השאלה הנוכחית בדיון הקודם. כלומר שאם נפסוק שהעני אינו מחויב לסבב על הפתחים לקיום מצוות נאמר שגם העשיר אינו מחויב ליתן לו וכן להיפך. ולכן לפי דברינו בתחילת המאמר נראה שאין חיוב על הציבור לתת לעני צדקה מעבר לחריגים הנ"ל.

ישנם פוסקים שכתבו בפשטות שיש לתת לעני צרכי מצווה. הפרי מגדים באו"ח סימן ל"ז א"א אות ד' דכתב בפשטות שכל ישראל מצווים לקנות לעני תפילין (שכל ישראל מצווים להחיותו). וכן בשו"ת בית שלמה (או"ח ח"ב סי' צה) כתב בפשטות שאם לחיי שעה כופין על הצדקה כ"ש לחיי עולם כלומר מצוות. והרי שתפסו בפשטות שיש מצוות צדקה על קיום מצוות.

ובשו"ת חתן סופר סימן צ"ב (לרב שמואל אהרנפלד נכד החת"ס מצד בתו) דן האם יש מצוות צדקה על קיום מצוות ורצה להוכיח מגמרא כתובות (סז:): שמצווה להשיא ליתום אשה. ודן

ורו') ורהם אין צורך לחזר על הפתחים שהרי יכול לשאול. אולם במצוות שאין שיין לשאול מאחרים כגון נר שבת שמתכלה יש לסבב על הפתחים בשביל זה. וגם את דבריו לא זכיתי להבין שהרי היאך יכול לקיים לקט שכחה ופאה שהוזכרו בירושלמי ע"י שאלה מאחרים.

8. לגבי נר חנוכה מפרש הרב ז'ולטי שאין חיוב לחזר על הפתחים ע"ז. ומה שכתב הרמב"ם 'שואל' משמעו שואל מחבירו ומחזיר ולא שואל על הפתחים. ועיין בספר נקדש בצדקה עמ' 113-117

כתב דאע"ג דאונסא כמאן דעביד לא אמרינן - עיין ש"ך (ח"מ סי' כ"א) - מ"מ במצוה הרי זה מחסדי הבורא על עושי רצונו שאם חשב לעשות מצוה ונאנס ולא עשאה מעלה עליו הכתוב כאלו עשאה, ובאונסא של מצוה הוי כאלו עשאה בפועל עיי"ש. ומשמע שמקבל שכרו משלם כאלו עשה את המעשה בפועל. ומשמע דבנאנס ולא עשאה מקבל שכרו משלם כאלו קיימה ממש... ומעתה י"ל דבמצוה ליכא דין צדקה כיון דהעני יקבל שכרו בלא"ה, שהרי אנוס הוא וליכא מחסורו אשר יחסר לו, ורק בצרכי הגוף איכא מצוה ליתן לעני די מחסורו.

לדברי ה'להורות נתן', צדקה אמורה למלא חוסר, לפי הפסוק 'די מחסורו אשר יחסר לו'. ואדם שאין לו ממון לצרכי מצווה אין לו חוסר שהרי המצווה תלויה בכוונה והכוונה מספיקה להחשיב את האדם כאילו עשאה.

ניתן להרחיב, שיש שני מישורי צרכים לאדם יש את צרכי הגוף השרידותיים-קיומיים ויש את צרכי המצווה. עיקר המטרה של המצוות זה הכוונה 'רחמנא ליבא בעי' ולכן צרכי המצווה הם לא צורך גשמי בעיקרו שיכול להפתר ע"י ממון. כוונה טהורה לטעמי המצווה והמסירות לקיימה הם

החילוק של הרב ז'ולטי הוא חדשני. כל מצווה שיש בה הנאת הגוף לאדם כגון ד' כוסות או הדלקת הנר היא מתכללת מאליה בתוך צרכי גופו של האדם והוי כצדקה לכל דבר ולכן יש לתת לעני כל צרכי מצווה שהיא להנאת גופו של אדם (ולא רק החריגים דלעיל). לא ברור האם הרב ז'ולטי יחיל כלל זה גם על מצוות שלא הוזכרו כגון מצוות לפסת. עוד לא ברור מדוע לגבי סעודות שבת נאמר עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות שהרי מצרכי הגוף הם. ובעיקר לא ברור למה נזקקה הגמרא בד' כוסות לטעם של פרסום הנס הרי זה מצד צרכי סעודתו.

ובשו"ת להורות נתן (חלק ו' סימן פ"ט) כתב גם כדברי הרב ז'ולטי הנ"ל והוסיף ביאור:

והטעם דבצרכי מצוה ליכא דין צדקה, י"ל עפ"י המבואר בש"ס ברכות (ו א) חשב אדם לעשות מצוה ונאנס ולא עשאה מעלה עליו הכתוב כאלו עשאה עיי"ש, וא"כ כשהוא אנוס מלקיים מצוה בגלל חוסר ממון, אין חיוב ליתן לו לצרכי מצוה, כיון דאין זה בגדר מחסורו אשר יחסר לו, שהרי אין הוא חסר כלום דהא מעלה עליו הכתוב כאלו עשאה. ובשו"ת חת"ס (ח"מ סי' א')

שחולק על הרב ז'ולטי וס"ל שיש חיוב לתת צדקה לקיום מצוות ועיקר סברתו דאם לחיי שעה יש חיוב כ"ש לחיי עולם. ודן בראיותיו של הרב זולטי ופורך אותם. אמנם לענ"ד אין פרכתיו של מחבר הספר חזקות דיים ויש מה להסתפק בדבריו.

היעדים של קיום המצווה ואין צורך לכך לבריות בזה ואין צורך לעשיר לתרום בממון. ולכן כאשר ישנה כוונה נכונה אז לזה (וכמובן אין בדברים אלו כדי למעט אין חוסר הממון מעכב ומעלה הכתוב את חשיבות העשייה המעשית של כאילו עשאה. ולכן אין צורך להזדקק המצוות שמצווים אנו עליהן).

סיכום

- ❖ קכ פשט דברי הירושלמי אין חיוב לסבב על הפתחים לצורך קיום מצוות עשה וממילא אין בזה מצוות צדקה על הציבור.
- ❖ שס חריגים כגון ד' כוסות של יין בפסח או הדלקת נרות חנוכה ונרות שבת שיש חיוב לסבב על הפתחים וממילא יש חיוב על הציבור לתרום.
- ❖ תקד הביאור הלכה יש חיוב על עני לסבב על הפתחים בכל מצוות שבגופו.
- ❖ תקד הרב ז'ולטי יש חיוב על הציבור לתרום צדקה לקיום מצוות שיש בהם גם הנאת הגוף.